

DE ARBEIDSSAMENLEVING VOORBIJ

Van loonarbeid naar pluriactiviteit (1)

Katrijn Vanderweyden

1. INLEIDING

"Une étrange folie possède les classes ouvrières des nations où regne la civilisation capitaliste. Cette folie traîne à sa suite les misères individuelles et sociales qui, depuis deux siècles, torturent la triste humanité. Cette folie est l'amour du travail."
(Lafargue, 1921: 5).

Met deze zinnen opent Paul Lafargue (een schoonzoon van Marx) zijn 'Le droit à la paresse' uit 1883. In dat 'recht op luiheid' pleit Lafargue tegen de arbeidssamenleving van zijn tijd. Het proletariaat dat lange uren klopt in onmenselijke omstandigheden laat zich bedotten door de bourgeoisie en zou 'le droit à la paresse' moeten afkondigen. De machine moet dit recht op luiheid mogelijk maken: de machine kan een zeer groot deel van het werk overnemen zodat er nog maar drie uur per dag zou moeten worden gewerkt. De machine kan zorgen voor vrije tijd en voor vrijheid.

Lafargues pleidooi klinkt ons de dag van vandaag niet volslagen onbekend in de oren. Het einde van de arbeidssamenleving ligt volgens sommigen in ons bereik, of we deze evolutie nu toejuichen of niet. De massale werkloosheid wordt als bewijs aangehaald. Arbeidsplaatsen worden 'weggerationaliseerd'. In de industrie verdwijnen er talrijke banen. In de dienstensector kwamen er tot voor kort bij (de zogenaamde post-industriële transitie), maar de automatisering liet ook daar niet op zich wachten. Het tijdperk van de loonarbeid lijkt op haar einde.

De veelvuldige afslankingen, herstructureringen, sluitingen en verplaatsingen van bedrijven doen ons echter vaak een belangrijk gegeven uit het oog verliezen: nog nooit was de deelname aan loonarbeid zo massaal! Door de algemene toetreding van de vrouw op de arbeidsmarkt vanaf de jaren zestig groeide de beroepsbevolking aan tot ongekende hoogten. Loonarbeid staat vandaag zeer centraal in ons (maatschappelijk) leven. Maar het structurele onevenwicht tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt dat de voorbije decennia is gegroeid zorgt ervoor dat we falen in de realisatie van full employment.

In het kielzog van dit falen is het discours aangewakkerd waarin de huidige plaats van loonarbeid in onze samenleving wordt bevraagd. Of we economische groei nog langer als dé fundamentele oplossing voor de werkloosheid kunnen beschouwen, wordt door velen in twijfel getrokken. De noodzaak tot een ingrijpen in de huidige vorm van ons arbeidsbestel wordt sterk aangevoeld. Zeer velen ervaren de uitsluiting van de aanzienlijke groep van vooral laaggeschoolde werklozen als onhoudbaar.

Kritiek op ons huidig arbeidsbestel raakt ook aan ons economisch systeem: de plaats van loonarbeid binnen onze maatschappij kadert binnen het kapitalistisch vrijemarktsysteem dat zich in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld. Het is dit kapitalistisch systeem dat vragen oproept. Plotse bedrijfssluitingen of -afslankingen confronteren ons op brutale wijze met de wetten van de vrije markt. De inschakeling in een wereldmarkt gaat gepaard met een grote afhankelijkheid van het mondiale economisch gebeuren en versterkt de wedloop van de concurrentie.

De drang tot competitiviteit heeft niet enkel consequenties voor degenen die erdoor aan de kant worden gezet. Zij die een baan hebben, worden in toenemende mate geconfronteerd met eisen tot allerhande vormen van flexibiliteit. De vaste job van negen tot vijf verliest zijn dominante positie en factoren als lonen, werkuren, aard en duur van het arbeidscontract, functie-inhoud, ... worden variabele principes. Onzekerheid, tijdelijkheid, precariteit doen hun intrede in de loopbaan van velen. Het leven buiten de loonarbeid lijkt hierbij vaak ondergeschikt te raken aan de vereisten die vanuit de economische sfeer aan loonarbeid worden opgelegd. Het tweeverdienersschap dat tot algemene norm is uitgegroeid en per gezin een dubbele afhankelijkheid van loonarbeid inhoudt, versterkt nog het gevoel van een gebrek aan ademruimte in ons economisch systeem. De economie is, zo concluderen sommigen, 'op hol geslagen'. Ze legt aan de mensen eisen op zonder dat deze ingebed zijn in het sociale leven.

Arbeid en de economische sfeer stellen ons vandaag voor een grote uitdaging. Een samenleving die rond arbeid is opgebouwd (denk alleen al maar aan de sociale zekerheid) moet vaststellen dat deze centrale 'sokkel' stilaan haar dragende kracht verliest. De denkpijlen en maatregelen die tot nu toe door de overheid werden uitgewerkt hebben geen soelaas kunnen bieden. Beslissende keuzen inzake een herorientatie zijn noodzakelijk. In dit artikel willen we meer concreet ingaan op een van de mogelijkheden om aan de huidige rol van arbeid in ons leven een andere wen-

ding te geven. Het doel van een meer solidaire samenleving waarin niet enkel plaats is voor een economische rationaliteit maar waarin ook waarderationaliteit als richtinggevend principe kan fungeren, staat hierbij voorop. Het proces in onze samenleving waarin deze waarderationaliteit in het gedrang is gekomen, nemen we als eerste onder de loep. Inzicht hierin zal ons helpen bij het stellen van een diagnose van onze arbeidssamenleving vandaag. Na deze diagnose gaan we op zoek naar een herijking van de rol van arbeid in ons maatschappelijk leven. We gebruiken het concept van een basisinkomen als instrument om de contouren van een 'pluriactieve' samenleving te verkennen.

2. EEN DIFFERENTIATIE IN LEVENSSFEREN

Ferdinand Tönnies staat bekend om zijn karakterisering van de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*. In de *Gemeinschaft*, aldus Tönnies, worden de relaties tussen individuen gedragen door een gezamenlijke overeenstemming en door gemeenschappelijke gebruiken en opvattingen. In de *Gesellschaft* daarentegen leven en wonen de mensen vreedzaam naast elkaar, maar zijn ze niet langer wezenlijk met elkaar verbonden. De vrede wordt er bewaard door het besef dat er uit het sluiten van banden en akkoorden voordeel te halen valt. In de evolutie van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* nemen volgens Tönnies de handelaars de economische macht langzamerhand uit de handen van het volk en uit deze toestand groeit het kapitalistisch productieproces. Hij beschrijft de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* op economisch vlak als een ontwikkeling van een huiseconomie naar een handelseconomie, van overheersende landbouwactiviteiten naar overheersende economische activiteiten. De handelslui plaatsen zich volgens hem in het middelpunt en bekijken alle grondstoffen en alle arbeid uitsluitend als object van investering en kapitaalozet. Naarmate de grootgrondbezitters en arbeiders intreden in deze transactie met het oog op eigen voordeel, gaan ze dezelfde belangen delen als de handelaars. Tönnies ziet in de handelaar het eerste menselijk wezen dat vrij is van de banden van het leven in een *Gemeinschaft*. De handelaar is volgens hem een doelgericht handelend persoon met profijt als het noodzakelijke en enige motief van zijn handelen. In de mate dat nu de vrije arbeiders bezit van arbeidsmiddelen en consumptiegoederen wordt ontzegd, wint de heerschappij van de vrije handelaar aan belang. De arbeider beschikt enkel over zijn arbeidskracht en wordt door de omstandigheden gedwongen die te verkopen voor geld (Tönnies, 1963; oorspr. 1887).

Tönnies beschrijft hier niets anders dan de overgang van een prekapitalistische naar een kapitalistische maatschappij, die zich in onze contreien vanaf de vijftiende eeuw begon af te tekenen. Voor de doorbraak van het kapitalisme voorzagen de meeste lokale gemeenschappen zelf in hun goederen, was de productie en consumptie nauwelijks gescheiden en was de arbeid ingebed in het gezins- en gemeenschapsle-

ven. Langzaam kwam er een proces op gang waarbij die lokale gemeenschappen in een netwerk van marktrelaties werden opgenomen, waarbij een scheiding optrad tussen de sfeer van de productie en die van de consumptie en waarbij loonarbeid zich ontwikkelde. Deze loonarbeid kwam ten dienste te staan van een zich verzelfstandigend economisch systeem waarin een specifieke economische rationaliteit centraal staat. Samen met de ontwikkeling van de loonarbeid ontstond de basis voor een scheiding tussen de 'publieke' sfeer van het werk en de privé sfeer van het familieleven.

Een interessante hedendaagse analyse van deze evolutie vinden we bij Jürgen Habermas. Hij spreekt over de ontkoppeling tussen leefwereld en systeem en uiteindelijk over de kolonisatie van de leefwereld. Habermas stelt dat in Europa vanaf de achttiende eeuw een ontkoppeling van systeem en leefwereld (2) is opgetreden. Van het niveau van de eenvoudige interactie en van dat van de nog in leefwereld-termen toegankelijke organisatievormen van de voorkapitalistische arbeid en de voormoderne macht maakte zich volgens hem een derde niveau los. Dit derde niveau is er een van autonoom geworden functionele relaties: het betreft de via media gestuurde subsystemen *economie* en *staat*. Pas met het kapitalistisch systeem ontstaat aldus Habermas een economisch systeem dat kan worden beschreven als een subsysteem met een eigen omgeving; het regelt het interne verkeer net als de externe uitwisseling met de particuliere huishoudingen en met de staat via eigen, dat wil zeggen monetaire kanalen (Habermas, 1986: 158-159). De economie en de staat zijn weliswaar nog in de leefwereld verankerd, maar zijn voor hun intern functioneren niet meer aangewezen op de totstandkoming van communicatieve overeenstemming. Het communicatief handelen wordt zoveel mogelijk uit die systemen gebannen en vervangen door de media *geld* en *macht*. Die media leggen specifieke prikkels vast, met behulp waarvan doelrationeel en strategisch handelende actoren hun handelen kunnen coördineren.

Habermas beschouwt aldus Glorieux de verzelfstandiging van de subsystemen economie en staat als een belangrijke verworvenheid van de moderne samenlevingen. Deze leidde tot een enorme toename van productiviteit en efficiëntie in de materiële reproductie als gevolg van de besparing aan communicatieve energie die de verzelfstandiging van economie en politiek oplevert. In plaats van b.v. te discussiëren over de rechtvaardigheid van een te nemen maatregel, berekent men de financiële implicaties. Dit is aldus Habermas niet noodzakelijk problematisch zolang de systemen verankerd zijn in de leefwereld. Habermas ziet echter crisissen of pathologieën ontstaan wanneer die band tussen systeem en leefwereld verbroken wordt. Habermas spreekt zelfs van de kolonisatie van de leefwereld zodra de systemen via de media geld en macht binnendringen in de leefwereld. Volgens hem verliezen namelijk culturele tradities hun samenhang, verbreekt de solidariteit en ontsporen socialisatieprocessen naarmate ze minder via het communicatieve handelen (dat steunt op wederzijds begrip en gemeenschappelijke normen) en meer via het door media gestuurde doelrationele handelen plaatsvinden (Glorieux, 1995: 20-22).

Reeds in 1944 schetste Karl Polanyi in zijn boek 'The Great Transformation' (een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontstaansvoorwaarden van de industriële maatschappij) een gelijkaardig proces. Hij sprak van de overgang van een 'embedded economy', waar het economisch gebeuren ingebed lag in heel de samenleving, naar een 'disembedded economy' waar de economie uit haar bedding is getreden (Bertels, 1986: 27). Het 'disembedded' karakter van de markteconomie bestaat er aldus Polanyi in dat het productieproces wordt aangedreven door monetaire doeleinden, door een niet-culturele dynamiek en dat het de totale maatschappelijke en culturele sfeer van zich afhankelijk maakt (3) (Cools, 1990: 512). Het lijkt erop dat de markt, en het economische als zodanig, zijn gepromoveerd, van één begrensde maatschappelijke sfeer tot een omvattende interactiehorizon voor elke vorm van menselijk handelen (Cools, 1990: 505). Of, zoals Polanyi het zelf uitdrukt: "*Instead of economy being embedded in social relations, social relations are embedded in the economic system*" (Polanyi, 1957: 57). Hij contrasteert de huidige westerse samenleving met haar 'disembedded economy' met de meeste andere samenlevingen in de tijd en in de ruimte:

"The outstanding discovery of recent historical and anthropological research is that man's economy, as a rule, is submerged in his social relationships. He does not act so as to safeguard his individual interest in the possession of material goods; he acts so as to safeguard his social standing, his social claims, his social assets. He values material goods only in so far as they serve this end. (...) The maintenance of social ties (...) is crucial. First, because by disregarding the accepted code of honor, or generosity, the individual cuts himself off from the community and becomes an outcast; second, because, in the long run, all social obligations are reciprocal, and their fulfillment serves also the individual's give-and-take interests best. (...) The human passions, good or bad, are merely directed towards noneconomic ends'." (Polanyi, 1957: 46-47).

Vandaag lijkt net het omgekeerde te gelden. De indruk ontstaat dat het kapitalistische systeem niet meer gelegitimeerd hoeft te worden door een collectief waardesysteem maar dat het zelf het gedrag van individuen dicteert. Bij plotse bedrijfssluitingen voelen velen het vrije spel van de kapitalistische economie aan den lijve. Wanneer de economische bedrijvigheid meer flexibiliteit vanwege de werknemer eist (bijvoorbeeld werken op zondag), lijkt het een noodzaak waar we ons eenvoudigweg bij neer moeten leggen. We kunnen ons bij deze vaststellingen de vraag stellen in hoeverre er zich een subject/objectomkering heeft voorgedaan: in hoeverre heeft met name een economie die dienstbaar is aan de mens plaats moeten maken voor een economische sfeer aan wiens wetten de mens moet gehoorzamen? Eeuwenlang werd de economie niet als een autonome activiteits sfeer beschouwd, maar lag ze ingebed in een sociaal en cultureel genormeerde samenleving. De specifieke economische rationaliteit heeft niet alleen de traditionele moraal verdrongen, maar is ook in toenemende mate in de andere levenssferen binnengedrongen. Men spreekt van een vereconomisering en commercialisering van onze sociale verhoudingen en cultuur. Voorbeelden zijn dat de principes van efficiëntie en effectiviteit (ook strikt financieel gezien) in sterke mate mee bepalen hoe we onderwijs en ge-

gezondheidszorg beoordelen en organiseren; dat een heleboel culturele manifestaties hun bestaan hebben te danken aan sponsoring door het bedrijfsleven; dat de drang naar consumptie, gestimuleerd door reclame, de sfeer van het gezin steeds sterker binnentreedt; dat flexibiliteitseisen in bedrijven het gezinsleven van werknemers onder druk zetten ... Sociale, esthetische, morele, ecologische, religieuze en andere waarden moeten vaak wijken voor de ruilwaarden en de concurrentie-ideologie van de economische sfeer, of tellen slechts mee in zover de economie dit toelaat.

Deze dominantie van de economische rationaliteit boven wat Weber waarderrationaliteit heeft genoemd, leidt ook tot de knelpunten die zich vandaag op het vlak van arbeid stellen. Deze knelpunten nemen een zeer problematisch karakter aan net doordat de opmars van de economische rationaliteit gepaard ging met een algemene verspreiding van arbeidsmarktafhankelijkheid. Het proces waarin deze arbeidsmarktafhankelijkheid zich ontwikkelde, en de betrachtingen om op die afhankelijkheid een antwoord te formuleren, lichten we in de volgende paragraaf toe.

3. AFHANKELIJKHEID VAN DE ARBEIDSMARKT

Gedurende de voorbije eeuwen is niet enkel de bevrediging van onze behoeften een 'commoditie' ('handelswaar') geworden. Ook onze arbeidskracht werd op de vrije markt een handelswaar, die aan schommelingen van vraag en aanbod onderhevig is. Voor zijn overleven is de mens afhankelijk geworden van de markt, en minder van vroegere beschermingskaders. Esping-Andersen omschrijft het als volgt: *"In the Middle Ages it was not the labor contract, but the family, the church, or the lord that decided a person's capacity for survival. The blossoming of capitalism came with the withering away of 'pre-commodified' social protection."* (1991: 35). De commodificatie ('het afhankelijk worden van de markt') versterkte evenwel niet enkel de motor van de kapitalistische accumulatie, maar verzwakte ook stilaan de positie van de individuele arbeider die voor zijn overleven afhankelijk werd van de bereidheid van iemand anders om hem als arbeidskracht in te huren. Afhankelijk van de economische conjunctuur en van b.v. zijn eigen gezondheidstoestand (wie ziek is kan niet werken), was zijn bestaan niet steeds verzekerd. Omdat arbeiders 'handelswaar' werden, begonnen ze daarenboven te concurreren en hoe scherper de concurrentie, hoe lager de prijs (en hoe lager de lonen, hoe moeilijker het overleven).

Het was deze 'commodity status of labor' die, zo stelt Esping-Andersen, aan de basis lag van het debat en het conflict rond de negentiende-eeuwse 'sociale kwestie'. Het proces van 'commodification' ging gepaard met een verzwakking van de arbeiders en mondde uit in ernstige sociale wantoestanden. Het gevolg hiervan was dat, óók voor het overleven van het kapitalistisch systeem, een zekere mate van de-com-

modificatie nodig werd. Onder deze de-commodificatie verstaat Esping-Andersen *'the degree to which individuals, or families, can uphold a socially acceptable standard of living independently of market participation'* (Esping-Andersen, 1991: 37). Op het einde van de negentiende eeuw werd vanuit deze behoefte aan de-commodificatie de aanzet gegeven voor wat in de eeuw daarop zou uitgroeien tot een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid: *"The mainsprings of modern social policy lie in the process by which both human needs and labor power became commodities and, hence, our well-being came to depend on our relation to the cash nexus"* (Esping-Andersen, 1991: 35).

De welvaartsstaat heeft een sterke loon- en arbeidsmarktafhankelijkheid enigszins kunnen reduceren en is er in geslaagd een zeker niveau van welvaart aan alle burgers te garanderen, ook in perioden van onvrijwillige inactiviteit. In zijn bloeitijd bestond er een synergie tussen het 'economische' en het 'sociale' (cf. Rosanvallon, 1995), een samengaan van de eisen van de markt met de noden van de leefwereld. Een steunpilaar van deze synergie was evenwel de sterke economische groei die ruimte leverde voor loonsverhogingen en voor een stelselmatige uitbouw van de sociale voorzieningen, en die daarenboven een aanzienlijke toename van de werkgelegenheid met zich meebracht. Op 'de oude sociale kwestie', kon deze synergie een afdoend antwoord formuleren.

Vandaag worden we geconfronteerd met nieuwe uitdagingen. Onze afhankelijkheid van de arbeidsmarkt komt - na een lange tijd van latente aanwezigheid - weer aan de oppervlakte, maar onder een eigentijdse vorm. Arbeidsmarktafhankelijkheid laat zich vandaag ten eerste sterk voelen bij diegenen die zich op de arbeidsmarkt begeven zonder er (nog) aan de slag te kunnen. Voor een beperkt vervangingsinkomen kunnen zij op de sociale zekerheid terugvallen, een stelsel dat bedoeld is om korte periodes van ongewilde niet-participatie financieel te overbruggen. Maar daar wringt nu net het schoentje: velen worden geconfronteerd met langdurige uitsluiting uit de arbeidsmarkt. En deze uitsluiting reikt veel verder dan het financiële aspect: loonarbeid vormt in onze samenleving tevens dé toegangspoort tot een volwaardige integratie en participatie. Ook op deze vlakken zijn wij afhankelijk geworden van de arbeidsmarkt. De arbeidsmarktafhankelijkheid daagt daarenboven weer zwaarder op in het leven van de werkenden. Van hen wordt meer en meer verwacht flexibel te zijn. Tijdelijke contracten, interim-arbeid, onregelmatige uren, hoge prestatie-eisen, enz. maken dat het leven buiten loonarbeid in dat van loonarbeid 'ingepast' moet worden en nog weinig ademruimte krijgt. Wanneer per gezin twee partners tewerkgesteld zijn, verdubbelt deze afhankelijkheid van de arbeidsmarkt. Degenen ten slotte die periodes van werkloosheid met tewerkstelling afwisselen, worden op een nog complexere manier geconfronteerd met de wetten van de arbeidsmarkt en de economische rationaliteit die er achter schuilgaat.

De crisis van de arbeidssamenleving wordt door onder meer Robert Castel (1996) betiteld als 'de nieuwe sociale kwestie'(4). Vaak spreekt men evenwel over de nieuwe sociale kwestie doelend op een specifiek probleem, met name de uitsluiting uit de arbeidsmarkt van vooral laaggeschoolden. Door het steeds strenger streven naar het economisch principe van efficiëntie (wat door het verhevigde concurren-

tieklimaat onvermijdelijk lijkt) is onze samenleving er in geslaagd vooral laaggeschoolde arbeid meer overbodig te maken. Waarom nu dit proces als 'nieuwe sociale kwestie' wordt bestempeld, komt net doordat de structurele uitsluiting van deze groep ook een *sociale* uitsluiting is. De sociale zekerheid komt immers wel voor een stuk tegemoet aan de financiële ontbering, maar maakt mensen daarbij permanent van haar afhankelijk, dwingt hen tot inactiviteit en biedt geen alternatief voor het verstoken blijven van een centraal beginsel in onze arbeidsmaatschappij, met name van loonarbeid als bron van integratie en participatie. Arbeidsmarktafhankelijkheid heeft zich uitgebreid van een strikte loonafhankelijkheid tot een afhankelijkheid van arbeid om op een volwaardige wijze ingeschakeld te zijn in de gemeenschap. Loonarbeid is - vanuit vele perspectieven - geëvolueerd tot een 'sokkel' van de samenleving.

4. DE SOKKEL VAN DE SAMENLEVING

Onze naoorlogse samenleving wordt gekarakteriseerd als 'arbeidsmaatschappij'. Deze typering geeft de centrale plaats van betaalde arbeid in de welvaartsstaat zeer duidelijk aan. Betaalde arbeid is één van de belangrijkste sleutels tot burgerschap. Zowel het inkomen als de positie in de samenleving zijn er afhankelijk van. Vooral wie betaalde arbeid verricht kan voluit participeren aan het maatschappelijk gebeuren. Ook het stelsel van sociale zekerheid neemt het presteren van bezoldigde arbeid als uitgangspunt. Beslissingen over welvaartsverschaffing en -verdeling komen daarenboven tot stand en worden uitgevoerd door een driedelig institutioneel raam waarin naast de overheid de werknemers- en de werkgeversorganisaties vertegenwoordigd zijn, die beide hun wortels in het arbeidsbestel vinden. Tot deze besluitvorming hebben enkel diegenen toegang die via hun positie in dat arbeidsbestel verankerd zitten. Degenen die buiten het arbeidsproces staan zijn niet enkel verstoken van deze kanalen maar zijn daarenboven voor hun inkomen en zorg voor een belangrijk deel afhankelijk van de beslissingen die door actoren binnen het arbeidsbestel worden genomen (de Vroom, 1990: 67).

De centrale plaats die arbeid in ons maatschappelijk leven inneemt, weerspiegelt zich ook in het aantal mensen dat zich op de arbeidsmarkt begeeft. Een historisch ongezien groot aantal mensen biedt zich vandaag voor betaalde arbeid aan. Vanaf de jaren zestig zette de sterke groei van de beroepsbevolking (som van werkenden en werklozen) zich in. In 1947 bestond de beroepsbevolking in België uit 3,5 miljoen mensen, in 1961 was ze nog ongeveer even groot. In 1970 bedroeg ze 3,6 miljoen, in 1981 was ze opgelopen tot 4 miljoen. In 1997 ten slotte zou ze ongeveer 4,3 miljoen mensen omvatten (Eurostat, 1996: 6; NIS, 1970:523; NIS, 1975: 513; NIS, 1994: 501; MTA, 1997: 35). De Belgische netto-activiteitsgraad (het deel van de totale bevolking tussen 15 en 64 jaar dat tot de beroepsbevolking hoort) bedroeg in 1991 60,1%, in 1997 62,5% (Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1998:

117). De beroepsbevolking steeg dus ook de laatste jaren nog, en ook voor de komende jaren wordt nog een stijging van de beroepsbevolking verwacht (Zie o.a. Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1996: 103). Deze toename van de beroepsbevolking is hoofdzakelijk te wijten aan de stijging van het aantal vrouwen dat zich op de arbeidsmarkt aanbiedt. Vanaf de jaren zestig werd het éénverdienersmodel ondergraven en ging ook het vrouwelijke deel van de bevolking haar inbreng op de arbeidsmarkt opeisen. In dit emancipatieproces werd de idee van 'loonarbeid voor iedereen' doorgetrokken naar elk individu op actieve leeftijd (5).

De centrale plaats die loonarbeid in ons maatschappelijk leven inneemt, weerspiegelt zich nog op een derde domein. De algemene verspreiding van loonarbeid ging ook gepaard met belangrijke culturele veranderingen. De voorbije eeuwen ontplooidde loonarbeid zich van een activiteit die als inferieur werd bekeken omdat ze door de noodzaak werd gedictieerd en afhankelijkheid met zich meebracht, naar een activiteit die beschouwd ging worden als bron van rijkdom en welvaart. Loonarbeid evolueerde van een afgedwongen naar een nastrevenswaardige bezigheid. Maar loonarbeid werd nog méér. In onze welvaartsstaat werd loonarbeid ook voor velen een bron van zelfontplooiing, integratie in en participatie aan de maatschappij.

Inzicht in de huidige betekenis van arbeid voor de mens is belangrijk wanneer we over de toekomst van onze arbeidssamenleving reflecteren. Waardestudies zijn een eerste bron van informatie waarbij we hiervoor te rade kunnen gaan.

In het kader van de tweede 'European Value Study' (1990), een vergelijkend onderzoek naar waarden in Europa, verschenen in 1992 de gegevens van België in het boek 'De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig'. Uit dit onderzoek blijkt dat arbeid in het leven van de Belgen vrij stevig verankerd is. In België wordt arbeid door 56% van de bevolking zeer belangrijk in het leven gevonden. Ter vergelijking: het gezin wordt door 83% zeer belangrijk gevonden, vrienden door 46%, vrije tijd door 40%. Met de categorie 'belangrijk' erbij vindt 90% arbeid belangrijk, maar ook 95% vindt dat dan van het gezin, 90 % van vrienden en 85% van vrije tijd (Kerkhofs, 1992: 16-17). Wanneer we gaan kijken naar wat mensen nu aan arbeid belangrijk vinden, blijkt wel dat ze in de eerste plaats gaan werken om geld te verdienen (70,5% vindt dit belangrijk). Dit arbeidsmotief wordt op de voet gevolgd door het belang dat men hecht aan een prettige samenwerking op het werk (68 %). De andere bevraagde motivaties, zoals capaciteiten benutten in je functie, met mensen te maken hebben, goede werktijden, goede promotiekansen, een interessante functie, ... zijn zeker niet onbelangrijk maar scoorden lager dan vijftig procent. De conclusie van dit waardeonderzoek luidt dat mensen in het algemeen - op een kleine maar betekenisvolle groep na - arbeid in het leven best belangrijk vinden, en niet enkel omwille van het loon.

Toch betekent arbeid niet voor iedereen hetzelfde. Zo stelt Rita Claes (1995) op basis van recent empirisch onderzoek in Vlaanderen vast dat voor laaggeschoolden 'werken' het meest centraal staat in hun leven, gevolgd door 'familie' en dat het omgekeerde waar is voor semi- tot hooggeschoolden. De laag- tot semi-geschoolden

identificeren zich binnen werken echter vooral met de mensen waarmee zij werken en met het geld dat zij verdienen met werken. De hooggeschoolden identificeren zich vooral met het eigenlijke beroep dat zij uitoefenen, en het eindproduct dat zij maken of de dienst die zij verlenen (p. 41-42). Ook het Europese waardeonderzoek stelde vast dat voor hogere beroepen en beter opgeleide bedienden de intrinsieke waarde van de arbeid groter is dan voor lager opgeleide arbeiders (Mok, 1992: 77/89). De betekenis van arbeid verschilt ook naar leeftijd: jongeren hechten meer belang aan arbeid dan ouderen. Naarmate de leeftijd toeneemt wordt er meer belang gehecht aan de levensrollen familie en vrije tijd. Vrouwen daarenboven plaatsen 'familie' meer centraal als levensgebied dan mannen (Claes, 1995: 41-42/29/68).

Belangrijk bij waarestudies is evenwel dat de betekenis *de facto* van arbeid in het leven niet noodzakelijk overeenkomt met waardeoordelen die mensen over die arbeid geven. Daarom kan het nuttig zijn ook bij de werkloosheidsstudies op zoek te gaan naar de betekenis van arbeid. Werklozen ervaren die betekenis immers 'aan den lijve': wanneer arbeid wegvalt, worden de functies die arbeid vervulde veel tastbaarder.

Het theoretisch uitgangspunt dat vele van deze studies inspireerde is het 'latente deprivatie model' van Jahoda (1979). Jahoda stelt dat institutionele arbeid een aantal essentiële functies vervult in het leven van individuen. Arbeid vervult volgens haar, gelieerd aan haar manifeste financiële functie, ook belangrijke latente functies als structurering van de tijd, bron van sociale contacten, verbinding met collectieve doeleinden, bron van status en identiteit en mogelijkheid tot het ontwikkelen van vaardigheden. Werkloosheid zou dan juist door het wegvallen van die arbeid en de positieve functies die er van uitgaan leiden tot een algemene verslechtering van de psychische en sociale situatie. Wanneer we naar enkele belangrijke empirische onderzoeken (6) kijken is de conclusie veel minder eenduidig. Uit de werkloosheidsliteratuur blijkt dat loonarbeid op verschillende levenssterreinen (onder andere op het vlak van sociale zingeving, sociale participatie, tijdsbesteding en -beleving en gezinsrelaties) een belangrijke positieve functie vervult. Evenzeer is echter gebleken dat het ontberen van loonarbeid op al deze terreinen niet eenduidig enkel negatieve gevolgen met zich meebrengt en dat werklozen hun situatie zeer verschillend beleven. Toch kunnen we er niet omheen dat werkloosheid heel wat problematische aspecten kent. Elchardus en Glorieux constateerden zelfs een blijvende schending van het basisvertrouwen van werklozen: *"Werkloosheid blijkt door de betrokkenen te worden geïnterpreteerd als een contractbreuk vanwege de samenleving en als een schending van het basisvertrouwen dat moderne mensen via de staat met hun samenleving bindt"* (Elchardus, 1995: 115). In een samenleving die rond arbeid is opgebouwd is het niet zo verwonderlijk dat het verstoken blijven van die arbeid problematische gevolgen met zich meebrengt, al is het omwille van het feit dat men niet aan de standaardnorm beantwoordt. Ook de waarestudies wezen ons op het belang van arbeid, maar evenzeer op het belang van andere levensdomeinen en op een grote variatie in motivaties om arbeid te verrichten.

Dat arbeid een belangrijke rol speelt in het leven van mensen is duidelijk. Hoé belangrijk die rol nu wel is, en om welke redenen precies is minder voor de hand liggend. *De gedane vaststellingen laten evenwel niet toe te concluderen dat loonarbeid noodzakelijkerwijs de enige activiteit is die in staat is een aantal belangrijke functies in het leven van de mens te vervullen* (7). In hoeverre is arbeid werkelijk op zich belangrijk, of in hoeverre is arbeid belangrijk voor een aantal functies die misschien ook via andere wegen kunnen worden vervuld? De vraag die gesteld kan worden is of, gegeven een aantal essentiële behoeften op verschillende levensterreinen die bij mensen bestaan, loonarbeid steeds de beste of enig mogelijke bron van bevrediging van deze behoeften is. Net het gegeven dat bezoldigde arbeid als enige activiteit in onze samenleving verondersteld wordt een aantal essentiële functies te vervullen, maakt ook dat het ontbreken van arbeid als een fundamenteel gemis wordt ervaren.

De vraag of er andere patronen denkbaar zijn dan de huidige invulling van het arbeidspatroon of dat er realistische alternatieven voor loonarbeid bestaan, is moeilijk te beantwoorden. Rita Claes (1995) durft evenwel op basis van haar empirisch onderzoek in Vlaanderen het volgende te stellen:

"Bij vrouwen, bij de wat oudere werknemers, en bij diegenen met een vrij lage graad van geschooldheid, kan familie als levensgebied eventueel een alternatief zijn voor werken. Bij zowel mannen als vrouwen, bij de wat oudere werknemers, en bij diegenen met een hoog opleidingsniveau, staat vrije tijd als levensgebied momenteel reeds vrij centraal en zou derhalve als een alternatief - voor arbeid - levensgebied in aanmerking kunnen komen voor de toekomst" (p. 86).

Liggen er mogelijkheden open om ons begrip van arbeid te herzien of om ook andere activiteiten naast loonarbeid als volwaardige alternatieven ruimte te geven? Is loonarbeid zodanig belangrijk voor de mens dat we deze vorm van activiteit voor iedereen moeten trachten mogelijk te maken? Of zijn er ook andere wegen om mensen een zinvolle levensinvulling te bieden en hen in te schakelen in het maatschappelijk gebeuren?

Wij willen in dit artikel de piste verkennen van de uitbouw van een samenleving waarin niet langer enkel loonarbeid centraal staat maar waar een diversiteit aan activiteiten een volwaardige plaats krijgt toebedeeld. Voor deze heroriëntering naar wat we een 'pluriactieve' samenleving noemen, kunnen we vier basisargumenten aanhalen. Ten eerste biedt loonarbeid niet voor iedereen en niet op alle vlakken hét antwoord op een aantal essentiële behoeften in het leven van een mens en moeten we ook andere activiteiten de ruimte geven hiertoe een belangrijke bijdrage te leveren. Ruimer gesteld moeten we de vooronderstelling loslaten dat enkel loonarbeid bijdraagt tot het individueel welzijn. Ten tweede moeten we erkennen dat een diversiteit aan activiteiten ook het *collectief* welzijn ten goede komt. Niet enkel loonarbeid verrijkt de samenleving, althans wanneer we 'rijkdom' ruimer opvatten dan een strikt monetair gegeven. Ten derde kan een samenleving die een kader schept voor pluriactiviteit het aantal 'vrijheidsgraden' van haar leden doen toenemen en hun keuzevrijheid en autonomie bevorderen. De 'actieradius' van mensen die vandaag sterk verengd is tot loonarbeid en door loonarbeid, wordt zo weer openge-

trokken. Tot slot zal een samenleving die de arbeidsmarktafhankelijkheid vermindert, ons economisch systeem terug kunnen 'inbedden' in de andere sferen van het leven en een 'kolonisatie van de leefwereld' - in de woorden van Habermas - tegengaan. In de volgende paragraaf verkennen we enkele opties voor een dergelijke herijking van onze arbeidssamenleving.

5. NAAR EEN HERIJKING

Onze samenleving hanteert een "enge" focus op arbeid. Enkel die activiteiten die het karakter van loonarbeid aannemen (en dus beloond worden) worden vandaag als 'volwaardige arbeid' beschouwd. Allerlei onbezoldigde activiteiten in de informele sfeer, zoals huishoudelijke activiteiten, zorgtaken, vrijwilligerswerk, ... worden in onze samenleving veel minder gewaardeerd. Sociale bescherming en sociale erkenning kunnen er moeilijk mee verkregen worden. De vraag die naar aanleiding van deze situatie gesteld kan worden is of wij in de toekomst voor iedereen enkel wat vandaag loonarbeid heet, dienen na te streven. Op discoursniveau gaan er verschillende stemmen op om ons begrip van arbeid te herzien. Dit zowel vanuit de bekommernis om een antwoord te bieden aan de problematiek van de werkloosheid en meer algemeen aan de moeilijkheden waar onze arbeidssamenleving mee te kampen heeft, als vanuit de opvatting dat niet enkel loonarbeid belangrijk is (of mag zijn) voor de zelfrealisatie en de integratie van mensen. Het discours luidt dan als volgt: ook andere activiteiten die het leven van mensen zin geven en hen integreren in de maatschappij, verdienen de 'status' van arbeid en moeten de daaraan gekoppelde maatschappelijke appreciatie en sociale bescherming kunnen genieten. Loonarbeid zou volgens dit discours een minder dominante plaats in het leven van iedereen moeten (kunnen) innemen.

In Frankrijk spreekt men van 'la mutation de la "pluriactivité"', waarmee men doelt op "*d'abord une déstabilisation de la société salariale et ensuite l'émergence d'activités diversifiées, d'une économie plurielle, de temps sociaux multiples: une société et un individualisme qui forment une nouvelle étape dans le développement des sociétés industrielles, avec ses risques et ses chances*". Of nog: "*la pluriactivité, c'est reconnaître que l'individu se réalise par des activités multiples, certaines définies par leur utilité sociale et d'autres échappent à cette dimension utilitariste et pas seulement par le seul travail rémunéré à plein temps pendant quarant ans*" (Gauillier, 1995: 9-10).

'Pluriactiviteit' betekent het bestaan van veelvormige activiteiten in alle levensfasen, en niet enkel tussen twintig en zestig jaar. Het betreft nieuwe verhoudingen tussen de economische en de niet-economische sfeer, tussen de staat, de bedrijven en de verenigingen, het veronderstelt een evoluerend en veelzijdig individu dat nooit een eindbestemming bereikt (Gauillier, 1995: 10). Eigenlijk veronderstelt een pluriactieve samenleving een type individu dat Walter Weyns karakteriseert als de

postmoderne mens (Weyns, 1995: 372). De postmoderne mens, zo stelt hij, ontdekt meervoudigheid aan den lijve. Hij bestaat uit pluraliteit en andersheid. Dit individu verliest zijn eenduidigheid, maar krijgt er een rijkdom aan bestaansvormen voor in de plaats. De postmoderne mens bezit een polyfone individualiteit waarin verschillende potenties tegelijkertijd geactiveerd worden.

De ontplooiing van een diversiteit aan activiteiten, zo stelt Laville (1995: 8), kan maar plaatsvinden in een plurale economie die veel ruimte laat voor heterogeniteit, voor een verscheidenheid aan organisatievormen. De relativering van de loonarbeid als het standaard sociaal statuut impliceert het legitimeren van een grotere diversiteit van participatiewijzen aan de productie van het algemeen welzijn. De hybriditeit en de herverdeling van de sociale tijd (werk, vorming, vrijwilligerswerk, ontspanning, familiaal leven, ...) over de gehele levenscyclus moet voor hem een terrein van vernieuwing en onderhandeling worden (Laville, 1995: 8).

De vraag blijft hoe de samenleving reële kansen aan de ontplooiing van een diversiteit aan activiteiten kan bieden. Van Steenberge (1995) reikt vanuit een eigen kader hiertoe een instrument aan. Voor hem moet op de drempel van de 21ste eeuw het stelsel van sociale zekerheid geschaarsd worden met een derde pijler: de erkenning en de vergoeding van de niet door de markt betaalde arbeid en de koppeling daarvan van een inkomen dat recht geeft op sociale bescherming. Op die manier worden activiteiten die voorheen behoorden tot de categorie van *niet*-arbeid, *wel*-arbeid (1995: 60-61).

Van Steenberge ontwikkelt een specifieke argumentatie om een dergelijke verbreding van het arbeidsbegrip te legitimeren. Vanuit de notie dat ieder mens zijn 'nuttig-zijn' nodig heeft om gezond te zijn en te blijven, zou volgens Van Steenberge moeten worden onderkend dat iemand zowel op als buiten de arbeidsmarkt maatschappelijk nuttig bezig kan zijn (Van Steenberge, 1995: 7-8). Hij reageert tegen de zienswijze die sinds de industriële revolutie gemeengoed is dat betaalde arbeid de enige en hoogste vorm van maatschappelijk nuttig bezig-zijn is. Deze zienswijze heeft onder meer tot gevolg, aldus Van Steenberge, dat iemand die activiteiten ontplooit waar geen geldelijke beloning tegenover staat, geen 'echte' arbeid verricht en daarom maatschappelijk gezien er niet echt bijhoort. Men is volgens hem nog steeds al te vaak geneigd maatschappelijke participatie te relateren aan het verrichten van betaalde arbeid. Hij pleit dan ook voor een keuzerecht tussen het zich *op* of *buiten* de betaalde arbeidsmarkt nuttig maken (Van Steenberge, 1995: 48-57).

Het inkomen dat Van Steenberge wil toekennen is voor hem een recht op initiatief: het is de economische uitdrukking van de wil van de burger om zich in te zetten voor de maatschappij. Mensen willen meer dan geld. Mensen willen een dagtaak, een motivering, aldus Van Steenberge. De overheid moet de nodige stimuli geven. Ze moet de werkloosheidsuitkeringen gaan gebruiken om mensen in het sociale, culturele of buurtleven in te schakelen in plaats van werklozen te verplichten tot inactiviteit, zoals nu het geval is. En iedereen die op de 'echte arbeidsmarkt' werkt moet regelmatig verplicht worden om er even uit te stappen en zich op de 'tweede

arbeidsmarkt' (die van de sociale diensten) nuttig te maken (Van Steenberge in Knack van 13/11/96).

Een fundamentele vraag die een pleidooi als dat van Van Steenberge uitlokt is wat het criterium van maatschappelijke nuttigheid dan wel kan zijn. Het risico om uit te monden in een 'enge' interpretatie van 'maatschappelijk nuttige activiteiten' is groot. Een inperking tot het verplichten van werklozen om 'nuttige' klussen op te nemen bijvoorbeeld lijkt ver verwijderd van de idee van een 'pluriactieve' samenleving. Het risico bestaat daarenboven dat degenen die tot de bevooroordeelde groep van werknemers behoren op een barmhartige wijze aan de anderen gaan opdragen zich sociaal nuttig te maken, buiten de reguliere arbeidsmarkt. Het 'recht op arbeid' - dat ook in een pluriactieve samenleving kan bestaan, cf. infra - heeft voor de zwakste groep op de arbeidsmarkt dan geen betekenis meer. Wanneer er gestreefd wordt naar een ruimere interpretatie, zijn afbakingsproblemen onvermijdelijk. Iemand die zorgarbeid verricht in de informele sfeer (b.v. kinderen opvoeden) doet misschien nog maatschappelijk nuttige dingen, maar wat met iemand die zijn dieren verzorgt of iemand die schilderijen maakt, zijn huis renoveert enz.? De vraag stelt zich aan welke activiteiten de samenleving bereid zal zijn een inkomen toe te kennen.

Wij willen hier twifelen aan de mogelijkheid om sluitende criteria voor maatschappelijke nuttigheid te formuleren. Wat een 'zinvolle' activiteit van een individu in een micro-sociaal weefsel of daarbuiten is en wat niet, kan ons inziens aan de hand van formele regels niet accuraat worden beoordeeld. Is het niet realistischer én zinvoller om ervan uit te gaan dat de veelheid van activiteiten die mensen uit vrije keuze opnemen steeds kadert in een streven naar welzijn van zichzelf en van de omgeving, de onvermijdelijke uitzonderingen daar gelaten? We kunnen Dominique Méda aanhalen, die in het kader van haar boek 'Travail, une valeur en voie de disparition' (1995) de volgende reflectie maakt:

"Si le travail n'est pas la seule manière pour l'individu de se réaliser, s'il n'est pas le mode essentiel selon lequel peut se faire le lien social, si la mise en valeur monétaire n'est pas la seule façon de mettre en valeur le monde, peut-être est-il absurde de vouloir donner à toutes les activités la forme du travail, au prétexte qu'il faudrait sauver le lien social" (1995: 84).

Méda benadrukt dat arbeid zoals we daar vandaag betekenis aan geven geen antropologisch noodzakelijke activiteit is voor de mens noch voor de cohesie van onze samenleving, en slechts de laatste twee eeuwen dit karakter kreeg toebedeeld. Niet enkel arbeid is zinvol voor individu en collectiviteit, en het is volgens haar daarom zelfs verkeerd om andere activiteiten het gareel van arbeid trachten aan te meten (wat je doet wanneer je er een inkomen aan vastkoppelt). De notie van pluriactiviteit wil juist deze verenging overstijgen en reële kansen creëren voor een ruime diversiteit aan participatiewijzen aan de productie van het algemeen welzijn. Dat in een dergelijk kader niet iedereen steeds nuttige activiteiten zal verrichten is evident, maar ook reguliere arbeid is niet per definitie nuttig voor individu of samenleving.

Niets belet een samenleving evenwel een beleid te voeren t.a.v. de activiteiten die mensen opnemen.

Een herziening van ons denken over arbeid en andere activiteiten lijkt wenselijk. Zowel het individu als de samenleving hebben niet enkel baat bij het verrichten van loonarbeid. Ook andere activiteiten kunnen het leven van mensen zin geven en hen inschakelen in de maatschappij. Daarom verdient niet enkel loonarbeid maatschappelijke waardering. Huishoudelijke en verzorgende taken zijn een goed voorbeeld van activiteiten die aan een herwaardering toe zijn. De manier waarop de ontplooiing van andere activiteiten dan loonarbeid gegarandeerd en geëffectueerd kan worden is evenwel niet zo voor de hand liggend. De koppeling van een inkomen en van sociale bescherming aan deze activiteiten is volgens sommigen een uitweg. Maar hierbij kunnen we twijfelen aan de mogelijkheid en zinvolheid om sluitende criteria te formuleren inzake de selectie tussen de activiteiten die dat inkomen en die sociale bescherming 'verdienen' en degene die niet aan de vereisten voldoen. Daarenboven staat ons inziens het toekennen van een inkomen aan zogenaamd 'nuttige' activiteiten, haaks op de notie van pluriactiviteit. Een inkomen aan dergelijke activiteiten toekennen en zo ons 'arbeidsbegrip uitbreiden', betekent niet meer of niet minder dan het creëren van 'nieuwe banen'. De notie van pluriactiviteit wil daarentegen net benadrukken dat mensen reële kansen moeten krijgen om *naast of buiten* loonarbeid andere activiteiten te verrichten. Een uitbreiding van het arbeidsbegrip blijft enkel erkenning opleveren voor betaalde activiteiten, en niet voor andere. Ons inziens lijkt het toekennen van een onvoorwaardelijk basisinkomen een geschikter instrument om over de ontwikkeling van een 'pluriactieve' samenleving na te denken. In de volgende paragraaf willen we nu juist *die idee* van een basisinkomen gebruiken als "heuristisch model" om op een open manier de mogelijke genese van een pluriactieve samenleving te verkennen.

6. HET BASISINKOMEN ALS 'BLIK-OPENER'

Een basisinkomen garandeert inkomen los van arbeid. Walter Van Trier omschrijft het basisinkomen als *"een [periodieke] uitkering die van rechtswege en automatisch iedere burger toekomt zonder dat hieraan voorwaarden verbonden zijn inzake burgerlijke staat, arbeidsstatuut, bereidheid tot werken, inkomenspositie, ras, geslacht, betalen van bijdragen, arbeidsverleden, gezinsmodel en degelijke meer."* (1993: 342-343). Of zoals Offe (1991: 102) het omschrijft: *"Niet klasse, beroepsstatus, verdienen of arbeidsverleden, maar burgerschap is de basis voor het recht op overdrachten en diensten"*.

Het basisinkomen is een universele en onvoorwaardelijke uitkering die losstaat van andere systemen en perfect met andere bronnen van inkomen gecombineerd kan worden. De verschillende vormen van onze huidige sociale zekerheid zoals b.v. de ziekte- en invaliditeitsverzekering en kinderbijslag worden niet noodzakelijk opge-

heven. Het inkomen uit arbeid kan, om het stelsel te financieren, wel sterker belast worden dan nu het geval is. Dit betekent evenwel niet noodzakelijk een inkomensverlies omdat het inkomen uit arbeid *bovenop* het basisinkomen wordt verdiend.

Het ligt niet in onze bedoeling alle modaliteiten, argumenten pro en contra, consequenties e.d. van de invoering van een basisinkomen uiteen te zetten. We willen hier wel de idee van een basisinkomen gebruiken om 'met een open blik' de contouren van een pluriactieve samenleving af te tasten. Het basisinkomen is hiertoe een geschikt instrument omdat het toelaat hypothetisch afstand te nemen van onze sterke arbeidsmarktafhankelijkheid. Een basisinkomen bezorgt mensen immers een meer reële keuzevrijheid om hun leven in te vullen. Ze kunnen meer soeverein over hun tijdsbesteding beslissen. Alle soorten activiteiten en niet enkel loonarbeid worden (onrechtstreeks) gewaardeerd. Zo krijgen b.v. huishoudelijke arbeid, zorgarbeid, maatschappelijke participatie en allerlei wat André Gorz 'autonome' activiteiten noemt (zelfbepaalde activiteiten die een doel op zich zijn en waarin mensen vrijelijk hun capaciteiten kunnen ontplooien) meer daadwerkelijke kansen. De grotere ruimte voor een diversiteit aan activiteiten kan het gemeenschaps- en gezinsleven ten goede komen. Een basisinkomen kan er bovendien voor zorgen dat de bestaande loonarbeid spontaan wordt herverdeeld. Sommigen trekken zich vrijwillig (eventueel tijdelijk en/of gedeeltelijk) terug uit de arbeidsmarkt. Er kan een betere verdeling tussen betaald en onbetaald werk totstandkomen, zowel maatschappelijk als individueel gezien. Werkloosheid kan verminderen of zelfs verdwijnen en door de toegenomen mogelijkheden tot maatschappelijke participatie van iedereen kan een tweedeling in onze samenleving worden tegengegaan. Dit is het optimistische plaatje.

Hierbij kunnen verschillende vraagtekens worden geplaatst. De doelmatigheid van het basisinkomen inzake het tegengaan van dualisering in onze maatschappij is een van de vele betwiste aspecten. Zo vrezen Bovenberg en van der Ploeg (1995: 104) een nieuw soort tweedeling: een tegenstelling tussen enerzijds de laaggeschoolden die afhankelijk zijn van het basisinkomen en van jobs in het zwarte circuit en anderzijds de hooggeschoolden. Elchardus en Glorieux zien een gelijkaardig gevaar:

"Gegeven de hoge en in de nabije toekomst waarschijnlijk dringende vraag naar hoog opgeleide en hooggeschoolde arbeidskrachten, kan voor de hooggeschoolden arbeid en inkomen gemakkelijk worden losgekoppeld. Ten gevolge van die ont koppeling zullen zij waarschijnlijk relatief weinig verlies van zin ervaren omdat er voldoende vraag zal zijn naar hun kundes en kennis opdat zij werk zouden vinden, waarmee zij daarenboven hun basisinkomen gemakkelijk zullen kunnen aanvullen. De laaggeschoolden zullen het daarentegen veel moeilijker hebben met het wegvallen van de koppeling tussen werk en inkomen en zij zullen hun basisinkomen veel moeilijker kunnen aanvullen. Tussen de hoog- en de laaggeschoolden stapelt zich daarom ook in dit verband een nieuwe conflictstof op, die niet alleen betrekking heeft op sociaal-culturele kernkwesaties die te maken hebben met zin en beleving van waarden en verbondenheid" (Elchardus, 1995: 117).

Bij de invoering van een basisinkomen moet voor deze processen worden opgepast. Belangrijk om een dualisering tegen te gaan is dat er voor *iedereen* die zich via loonarbeid wenst in te schakelen in het maatschappelijk leven daartoe reële kansen zijn. Een invoering van een basisinkomen mag niet leiden tot het onzichtbaar worden van werkloosheidssituaties. Het recht op arbeid moet een reële betekenis hebben voor elk lid van de samenleving. Pluriactiviteit sluit geen belangrijke rol van loonarbeid uit. Het stelt wel de vraag naar de noodzakelijkheid van loonarbeid als bron van inkomsten en van integratie in de samenleving voor iederéén. Pluriactiviteit duidt ons inziens net op het *niet noodzakelijk* centraal staan van loonarbeid in het leven van mensen, zonder daarom situaties van onvrijwillige werkloosheid uit het oog te verliezen.

Toch blijft het een kritiek van velen dat de invoering van een basisinkomen de aandacht van een politiek van volledige werkgelegenheid zou afleiden. In deze re-denering is loonarbeid onmisbaar voor de menselijke ontplooiing en integratie, en moet ten allen tijde loonarbeid voor iedereen (full employment) worden nagestreefd. Een basisinkomen zou het welzijn van de mens in gevaar brengen.

André Gorz is zo iemand die zich, tot vóór de publicatie van zijn laatste boek (8), op basis van dergelijke argumenten kante tegen de invoering van een basisinkomen. Hij plaatste vraagtekens bij een loskoppeling van arbeid en inkomen en schreef: "*Membership of the 'political community' is not itself integrative. It means nothing more than citizenship. (...) this type of abstract, anonymous membership does not confer on you a sense of belonging, a feeling of participation and of solidarity*" (Gorz, 1992: 179). Gorz benadrukte dat het compenseren van de tekortkomingen van de markt door een basisinkomen deze tekortkomingen nog niet ongedaan maakt: volwaardige participatie aan een samenleving impliceert een deelname hieraan via volwaardige loonarbeid. Een inkomen alleen, waar geen tegenprestatie tegenover staat, volstond volgens hem niet om mensen te laten participeren in de maatschappij. Mensen moeten het gevoel hebben dat die maatschappij hen nodig heeft, dat zij nuttig kunnen zijn voor de samenleving (Gorz, 1992: 180). Gorz pleitte tot voor kort voor een economisch burgerschap waarbij mensen hun bijdrage kunnen leveren aan de maatschappelijke rijkdom en niet alleen een *recht* hebben op het leveren van arbeid in de publieke sfeer, maar zelfs een *verplichting* daartoe. Dit soort arbeid dient, om een factor van socialisatie en integratie te kunnen zijn, maatschappelijke erkenning op te leveren, en tegemoet te komen aan sociale behoeften (Gorz, 1992: 181-182). We willen bij Gorz' pleidooi opmerken dat zijn argumentatie zeer terecht was, maar enkel tot op de hoogte waar hij wees op het belang van een burgerschap dat verder reikt dan een abstract lidmaatschap. Of loonarbeid zoals we die vandaag kennen het enige mogelijke antwoord hierop is, lijkt ons minder evident. Ook Gorz zelf stelt in zijn recent verschenen boek vragen bij de centraliteit van loonarbeid en pleit nu voor een meer 'pluriactieve' samenleving.

Gorz is lang niet de enige die het belang van loonarbeid voor iedereen heeft benadrukt. Ook een vooraanstaand socioloog als Rosanvallon heeft de rol van loonarbeid uitvoerig beklemtoond en stelt: "*L'insertion par le travail doit d'abord*

rester la pierre angulaire de toute lutte contre l'exclusion" (Rosanvallon, 1995: 125). Het sociaal contract dat onze samenleving moet afsluiten kan volgens hem niet los worden gezien van particuliere arbeidscontracten (Rosanvallon, 1995: 125). Hij pleit daarom voor een sociale activering: werklozen moeten 'actief' worden ingeschakeld in de arbeidsmarkt (9). Rosanvallon legt hierbij sterk de nadruk op het verbonden zijn met de samenleving via rechten én plichten. Het recht op arbeid moet voor hem daadwerkelijk aan elk lid van de samenleving gegarandeerd kunnen worden, m.n. via de - kunstmatige - creatie van jobs in een 'grijze zone' tussen markt en staat. Hiertegenover staat dat werklozen ook verplicht zijn zich actief in te schakelen.

Een parallel spoor bewandelen Elchardus en Glorieux. Vanuit hun nadruk op de typische koppeling van de betekenissen instrumentaliteit, plicht, verplichting en verbondenheid in loonarbeid, houden zij vast aan het belang van een inkomen uit bezoldigde arbeid: *"Het recht op arbeid is de juridische formulering van wat, fundamenteleer, een recht op de beleving van waarden en gemeenschap is. Een inkomen los van arbeid is daarom niet hetzelfde als een inkomen uit arbeid gewonnen, (...) omdat de mensen die het ontvangen het niet in verband kunnen brengen met een plichtsbefes en een gewaardeerde verbondenheid"* (Elchardus, 1995: 115). Het gevaar van een zogenaamde 'arbeidsloze samenleving' bestaat volgens hen dan uit het gebrek aan sociale betekenis wat resulteert in het zich terugtrekken van het individu op zijn eigen kleine gemeenschap en zijn gezin.

We willen deze argumentaties tot op zekere hoogte volgen. Het recht op arbeid bestaat enkel op een formele manier in onze samenleving. Toch is het belangrijk dat iedereen die via loonarbeid wil participeren aan het maatschappelijk gebeuren daar daadwerkelijk de kans toe krijgt. Loonarbeid *kan* voor velen belangrijk zijn als sleutel tot inschakeling in de samenleving, en is dat op dit moment ook. Bij het in de praktijk brengen van een recht op arbeid moet evenwel opgelet worden voor de creatie van een specifiek soort jobs voor laaggeschoolden met een minderwaardig karakter en dito beloning waarvan het nut vaak twijfelachtig is. Kansen creëren buiten de arbeidsmarkt enerzijds, en het zorgen voor een goede aansluiting tussen de reële vraag en het reële aanbod op de arbeidsmarkt lijken zinvolle pistes. Wat dit laatste aspect betreft, kunnen onder meer formules van arbeidsduurverkorting en arbeidsherverdeling een uitkomst bieden (cf. infra).

De eis van een *plicht* tot loonarbeid, zoals deze onder meer door Gorz en Rosanvallon werd geformuleerd, staat eerder haaks op de idee van een pluriactieve samenleving. De waarde van het verrichten van andere activiteiten dan loonarbeid wordt er door miskend. Deze eis steunt niet louter op de argumentatie dat loonarbeid een essentiële activiteit is voor de mens, maar gaat er bovendien vanuit een ethische reflectie van uit dat er in een samenleving tussen individuen en staat een evenwichtige ruil tussen rechten en plichten hoort plaats te vinden. Waarom evenwel zou de uitwisseling van rechten en plichten tussen burger en samenleving noodzakelijk via loonarbeid moeten verlopen? De erkenning dat loonarbeid niet noodzakelijk voor iedereen het enige en noodzakelijke integratief principe is, en niet de enige activiteit

die bijdraagt tot welzijn in de samenleving, kan daarenboven een effectuering van het recht op loonarbeid vergemakkelijken wanneer er minder mensen de wens zullen uitdrukken via loonarbeid te participeren. Daarbij komt dat de aangehaalde redeneringen van Gorz en Rosanvallon vertrekken vanuit een macro-sociaal kader. Zij gaan uit van een zich verbonden voelen met dé samenleving. Deze pleidooien stellen terecht dat mensen het gevoel nodig hebben dat de samenleving hen nodig heeft en dat zij nuttig kunnen zijn voor die samenleving, *maar* gaan er aan voorbij dat mensen dit ook kunnen realiseren via de tussenweg van de kleinere gemeenschap waarin zij leven. Ook loonarbeid is niet steeds gericht op de samenleving in haar totaliteit.

We willen hier duidelijk stellen dat het geen universeel gegeven is dat enkel loonarbeid ontplooiing en integratie kan teweegbrengen. Zo stelt Van Trier dat zodra we aannemen dat ook informele activiteiten welvaart voortbrengen en dat mensen complexe voorkeurstructuren hebben die bovendien niet voor iedereen hetzelfde zijn, een ont koppeling van arbeid en inkomen een meer aangepaste verdeling van combinaties van formele en informele arbeid voortbrengt (1993: 354-346/363). Dit wil natuurlijk niet zeggen, zoals we reeds opmerkten, dat er geen overschot aan aangeboden (laaggeschoolde?) loonarbeid kan blijven bestaan, en er dus nog nood kan zijn aan maatregelen ter preventie van dan vrij onzichtbaar geworden werkloosheidssituaties. Deze vaststelling zou evenwel tegengesteld zijn aan de vaak geopperde vrees dat de arbeidsbereidheid bij de invoering van een basisinkomen zou verminderen en het aanbod op de arbeidsmarkt zou afnemen. Tenzij natuurlijk het niet om dezelfde soort banen zou gaan dat enerzijds minder mensen willen presteren en waar anderzijds nog mensen op staan te wachten.

Tot nu kwam vooral een 'of/of-situatie' in beeld, m.n. het basisinkomen dat toelaat *of* loonarbeid te verrichten *of* andere activiteiten. In de laatste paragraaf focussen we daarom nog even op de rol van het basisinkomen inzake de *combinatie* van arbeid met andere activiteiten.

7. DE COMBINATIE VAN LOONARBEID EN ANDERE ACTIVITEITEN

Naast de 'of/of-situatie' is het belangrijk te benadrukken dat het basisinkomen misschien nog in sterkere mate de 'en/en-situatie' kan bevorderen, waarbij loonarbeid in het leven van een mens gemakkelijker met andere activiteiten gecombineerd of afgewisseld kan worden. In de zoektocht naar een heroriëntering van onze arbeidsmaatschappij is de tandem arbeidsduurverkorting en arbeidsherverdeling daarom zeker een beloftevolle piste. De concrete vormen die hij zal aannemen blijft evenwel een belangrijk discussiepunt waarbij verschillende voor- en nadelen met elkaar in concurrentie treden. Vanuit de notie van pluriactiviteit ligt het antwoord in de diversiteit aan vormen die arbeidsduurverkorting en arbeidsherverdeling

kunnen aannemen. Het is die diversiteit die tegemoet kan komen aan de uiteenlopende behoeften die mensen in hun leven hebben wat betreft de periode en de duur (per dag/week/ ...) van deelname aan betaalde arbeid.

In een pluriactieve samenleving kan een basisinkomen mensen ook de kans geven activiteiten op zich te nemen die ze in een druk 'loopbaanleven' eerder onvrijwillig uitbesteden aan derden. Vaak wordt als middel tot creatie van werkgelegenheid de uitbouw van jobs in de sfeer van de persoonlijke en sociale dienstverlening bepleit. Dat dit een waardevol domein is om werkgelegenheid uit te bouwen, willen we gezien de vele onvervulde maatschappelijke behoeften die zich in die sfeer manifesteren, graag beamen. In deze context willen we evenwel wijzen op de noodzaak wel eerst en vooral mensen *zelf* de mogelijkheid te laten deze taken op zich te nemen. Iets wat in de huidige constellatie van onze arbeidssamenleving niet steeds een evidentie is.

De mensen die van geprofessionaliseerde diensten gebruikmaken of willen maken moeten twee afwegingen maken. Ten eerste moeten ze kiezen welke activiteiten ze het liefst op zich nemen: ofwel die waarvoor ze zelf betaald worden ofwel die waarvoor ze zelf moeten betalen. Ten tweede rest hen de keuze die daarmee onlosmakelijk verbonden is: de keuze tussen meer inkomsten door het presteren van arbeidsuren waarvoor ze zelf worden betaald en dan met een deel van het verdiende geld dienstverlening 'kopen', ofwel zelf de diensten uitvoeren en niets verdienen, maar er ook niets voor moeten betalen. Het betreft in de terminologie van Gorz een keuze tussen heteronome activiteiten die van buitenaf bepaald zijn (loonarbeid) en 'autonome' activiteiten die je volledig zelf in de hand hebt.

In de praktijk is deze afweging minder vrij dan op het eerste zicht lijkt. De keuze voor 'autonome' activiteiten wordt met name belemmerd door het feit dat er geen inkomen tegenover staat en stelt zich daarom vaak niet omdat er nu eenmaal brood op de plank moet komen. Een basisinkomen kan hier tot op zekere hoogte een oplossing bieden. Daarenboven kan men in de praktijk vaak moeilijk enkele arbeidsuren ruilen voor meer tijd om zelf in te staan voor de persoonlijke diensten in plaats van ze uit te besteden. Niet elke job laat toe om het aantal gepresteerde uren naar eigen behoefte te kiezen. Daarom is het belangrijk dat mensen reële mogelijkheden krijgen om de verdeling van hun tijd tussen diverse activiteiten zelf tot op zekere hoogte te kunnen kiezen, afhankelijk van de wisselende behoeften terzake op verschillende tijdstippen in hun leven. Een dergelijke reële keuzemogelijkheid zal een goed evenwicht tussen autonome en heteronome activiteiten helpen bewerkstelligen en zal de uitbouw van de geprofessionaliseerde dienstverlening binnen zinvolle proporties houden. De tandem arbeidsduurverkorting en arbeidsherverdeling kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren.

De behoeften aan geprofessionaliseerde dienstverlening mogen niet in functie van haar uitbouw gestimuleerd worden. Wanneer mensen zelf in staat zijn tot het verrichten van de betreffende activiteiten moeten ze in de eerste plaats ook zelf de kans en de stimulans krijgen om deze op zich te nemen. Aan de behoeften die dan nog

onvervuld blijven, kan een geprofessionaliseerde dienstverlening tegemoetkomen, op voorwaarde dat deze complementair blijft aan die zogenaamde 'autonome activiteiten' en er dus niet in de plaats van treedt. Een pluriactieve samenleving wil net een diversiteit aan activiteiten reële kansen geven, en mensen in staat stellen (b.v. via een basisinkomen) ook die activiteiten op zich te nemen die in onze huidige 'arbeidssamenleving' weinig kansen krijgen.

Dat er vele (verstrekkende) consequenties van uiteenlopende aard aan de invoering van een basisinkomen verbonden zijn, die zowel hevige voor- als tegenstanders activeren, maakt de idee van een basisinkomen een veel besproken en betwist thema. Wij wilden er hier op wijzen dat de idee van een basisinkomen een opening creëert naar een maatschappij waarin loonarbeid minder centraal staat en waarin meer ruimte vrijkomt om een evenwicht te zoeken tussen de diverse activiteiten die mensen tegelijkertijd of in de chronologie van hun leven op zich (willen) nemen. We kunnen het basisinkomen hierbij opvatten als een eigentijdse vorm van de-commodificatie, van reductie van de afhankelijkheid van de (arbeids)markt. Tot slot willen we benadrukken dat een basisinkomen op zich geen controle insluit over de aard van de activiteiten die mensen verrichten. Wanneer een samenleving er liever voor opteert om inkomen te koppelen aan het leveren van specifieke tegenprestaties, moet ze oppassen om niet te vervallen in het opleggen van precaire - of erger nog: zinloze - loonarbeid. Daarenboven moet zij beseffen dat het onderscheiden van 'maatschappelijk nuttige' activiteiten allesbehalve voor de hand ligt, en dat een inkomen aan dergelijke activiteiten toekennen nog steeds geen erkenning van niet-betaalde activiteiten inhoudt. Een basisinkomen creëert wél echte kansen voor activiteiten *naast* loonarbeid. De invoering van een basisinkomen mag wel nooit de aandacht voor de zwakkere categorieën op de reguliere arbeidsmarkt in het gedrang brengen. Men kan het basisinkomen evenwel niet verwijten dat het deze aandacht onmogelijk maakt.

8. BESLUIT

Het kapitalistische kenmerk van arbeidsmarktafhankelijkheid is de laatste decennia weer volop aan de oppervlakte gekomen: door de toename van de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw zijn de meeste gezinnen tweemaal afhankelijk geworden van (een inkomen uit) loonarbeid. Deze afhankelijkheid is niet onproblematisch. Enerzijds zorgt de schaarste aan jobs in de huidige periode van structurele werkloosheid voor een uitsluiting van velen uit het maatschappelijke gebeuren. Anderzijds ontstaat met de tewerkstelling van twee partners per gezin de behoefte aan meer tijd en ruimte voor activiteiten buiten loonarbeid. Dat loonarbeid allerhande flexibiliteits-eisen vanuit het economisch systeem in ons dagelijks leven brengt, versterkt deze behoefte nog. We kunnen daarbij de vraag opwerpen of de hoge arbeidsproductiviteit die ons in staat stelt een groot volume goederen en diensten te produceren met

een beperkte inzet van mensen, niet de nodige kansen schept om die ruimte buiten loonarbeid mogelijk te maken.

De enge focus op loonarbeid in onze samenleving lijkt stilaan voorbijgestreefd. Een harmonieus maatschappelijk leven veronderstelt zowel op het macro-, het meso- en het microniveau de nodige aandacht en ruimte voor een diversiteit aan activiteiten. Het pleidooi voor een pluriactieve samenleving gaat ervan uit dat niet enkel loonarbeid als bron van inschakeling in het maatschappelijk leven gezien mag worden en dat een diversiteit aan activiteiten kansen tot ontplooiing moeten krijgen. Ook andere activiteiten dan loonarbeid dragen bij tot het individueel en collectief welzijn. De effectieve waarborging van deze kansen kan door de invoering van een onvoorwaardelijk basisinkomen mogelijk worden gemaakt. Een basisinkomen kent louter op basis van burgerschap (dus onafhankelijk van het presteren van loonarbeid of eender welke andere activiteit) een inkomen toe en creëert zo een opening naar een samenleving waarin loonarbeid minder centraal staat en waarin meer ruimte vrijkomt om een evenwicht te zoeken tussen diverse activiteiten die mensen op zich willen nemen.

Velen benadrukken in het discours evenwel dat de doelstelling van volledige werkgelegenheid niet uit het oog mag worden verloren. De pleitbezorgers van een recht op arbeid leggen de klemtoon op het belang van loonarbeid voor de inschakeling in het maatschappelijk leven. Vaak wordt de koppeling gemaakt met de eis van een plicht tot loonarbeid. Het pleidooi voor het recht op *én* de *plicht* tot loonarbeid gaat ervan uit dat loonarbeid noodzakelijkerwijs voor iedereen de toegangspoort tot integratie en participatie vormt. Daardoor gaat dit pleidooi meestal (niet altijd) voorbij aan de zinvolheid voor het individu en voor de samenleving van andere activiteiten dan bezoldigde arbeid. We willen (in navolging van de idee van het *recht* op arbeid) de noodzaak van het beschikbaar zijn van loonarbeid voor diegenen die er hun integratie en participatie in nastreven echter niet ontkennen. De combinatie van arbeidsduurverkortung en arbeidsherverdeling (in diverse vormen) is zeker een beloftevolle piste om loonarbeid meer algemeen beschikbaar te maken en zorgt daarenboven voor een herverdeling van de tijd die aan andere activiteiten dan loonarbeid toekomt. De invoering van een basisinkomen zal ook de reële keuzemogelijkheid van mensen vergroten om activiteiten zelf op zich te nemen in plaats van ze uit te besteden aan derden. Een onvrijwillige verschuiving van activiteiten naar de professionele sfeer kan zo worden tegengegaan.

Dit artikel draagt een pleidooi voor de invoering van onvoorwaardelijk basisinkomen in zich. De betrachtung ligt evenwel elders. We hanteerden met name de idee van een basisinkomen als heuristisch instrument om uitgaande van een samenleving waarin de arbeidsmarktafhankelijkheid minder prominent aanwezig is, de contouren van een pluriactieve samenleving te verkennen. Het basisinkomen *kan* een middel zijn in de uitbouw van een samenleving waarin niet langer enkel loonarbeid centraal staat, maar er zijn zeker alternatieven - of tussenvormen - denkbaar.

In al de opties voor een nieuw sociaal contract stelt zich de vraag naar de graad van autonomie t.a.v. ons kapitalistisch systeem dat steunt op arbeidsmarktafhankelijkheid. Willen we de burger minder afhankelijk maken van de vrije markt waar naast goederen en diensten arbeid worden verhandeld? Kunnen we de overlevingskansen van het vrijemarktsysteem dat ons toch weinig overtroffen lijkt, niet veiligstellen door een proces van decommodificatie op gang te brengen, en dit maal op een andere wijze dan via de huidige invulling van sociale zekerheid? In plaats van enkel afstand te nemen op het vlak van bestaanszekerheid (hoewel deze distantie zeker behouden moet blijven en ook de sleutels tot bestaanszekerheid uitgebreid moeten worden buiten loonarbeid) moeten we ook afstand nemen op het vlak van sociale integratie en op het vlak van zinvol bezig zijn. Dit afstand nemen kan verschillende vormen aannemen, maar het is alleszins noodzakelijk om meer ruimte vrij te maken voor de sfeer van het socio-culturele, het politieke en het gemeenschapsleven en daarmee samengaand voor andere activiteiten dan strikte loonarbeid. Zo kan de economische sfeer haar rol van dienstbaarheid aan de mens ten volle op zich nemen. In zekere zin kunnen we vanuit de notie van pluriactiviteit het kapitalistische vrijemarktsysteem van binnenuit bijsturen in de richting van een nieuwe invulling van burgerschap die kansen biedt voor iedereen en die de verdringing van de waarderationaliteit kan keren. Zo kan de economische sfeer haar plaats tussen de andere levenssferen weer innemen en kan de verwevenheid tussen hen een stabiel en duurzaam karakter opbouwen.

VOETNOTEN

- (1) Dit artikel werd gedistilleerd uit de eindverhandeling 'Op de tweesprong. Naar een heroriëntatie van arbeid en de economische sfeer', verdedigd in juni 1997. De auteur wil hierbij Prof. Dr. Toon Vandevelde, promotor, en Dirk Geldof, medebegeleider, bedanken voor hun constructieve inbreng. Wat het gebruik van de term 'loonarbeid' betreft doorheen heel het artikel, willen we opmerken dat we geen bewust onderscheid hebben gemaakt tussen 'loonarbeid' en 'betaalde arbeid' of soms ook 'arbeid' zonder meer. Met het gebruik van de term 'loonarbeid' veronachtzamen we het bestaan van zelfstandige beroepsarbeid, waarop de meeste reflecties evenwel eveneens van toepassing zijn. Toch opteren we op vele plaatsen voor het begrip 'loonarbeid', omdat deze vorm van beroepsarbeid het best de geschetste evoluties typeert.
- (2) Het begrip *leefwereld* verwijst bij Habermas naar het geheel van cultureel doorgegeven interpretatiekaders die talig georganiseerd zijn. De leefwereld is de bron van interpretatie en zingeving en de reproductie ervan komt tot stand via het communicatief handelen (Glorieux, 1995: 20). Kenmerken voor *systemen* is dat ze niet meer zijn aangewezen op de coördinatie van handelingen door het communicatieve handelen en de leefwereld. Systemen beschikken over eigen, interne sturingsprincipes. Economie met als intern principe het

geld en de overheidsbureaucratie met als intern principe bureaucratisch geregelde macht zijn voor Habermas de twee hedendaagse (sub)systemen (Kort-hals, 1989: 12-13).

- (3) Het is weliswaar belangrijk er op te wijzen dat de economische sfeer slechts dominant kan zijn voor zover deze ondersteund wordt door een maatschappelijk draagvlak. Niettegenstaande de economische doeleinden ons overstijgen en ons enigszins dwingen hen te volgen, veronderstellen ze een aanvaarding door de gemeenschap.
- (4) Robert Castel onderscheidt drie typische kenmerken van de nieuwe sociale kwestie: 1) 'la déstabilisation des stables', 2) 'l'installation dans la précarité' en 3) het ontstaan van 'un déficit de places occupables dans la structure sociale', of nog, het ontstaan van een categorie van 'surnuméraires' (1995: 410-412).
- (5) De stijging van het aantal vrouwen dat zich op de arbeidsmarkt aanbiedt zet zich nog steeds door. Zo is bij de vrouwen tussen 20 en 59 jaar de activiteitsgraad (werkenden en werkzoekenden in % van de bevolking) gestegen van 55,5% in 1990 naar 61,4% in 1994. Bij de mannen bleef deze stabiel (Holderbeke, 1996: 81).
- (6) Met name ELCHARDUS, M.& I. GLORIEUX (1995), *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*. Brussel: VUBpress/Koning Boudewijnstichting; 126 p.; DE WITTE, H. (1992), *Tussen optimisten en teruggetrokkenen. Een empirisch onderzoek naar het psychosociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie in Vlaanderen*. Leuven: HIVA/KUL; 152 p.; KROFT, H., G. ENGBERSEN & K. SCHUYT (1989), *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de leefwereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese; 380 p.
- (7) Zo lenen verschillende resultaten van de werkloosheidsstudies zich tot tegenstrijdige conclusies, iets wat de auteurs zelf niet altijd even duidelijk naar voren brengen.
- (8) 'Misères du présent, Richesse du possible' (1997), Parijs: Galilée.
- (9) Ook de oproep van Van Steenberge houdt onder meer pleidooi voor sociale activering van 'niet-actieven' in. Voor het thema van sociale activering kunnen we verwijzen naar VRANKEN, J., D. GELDOLF & G. VAN MENXEL (1997), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1997*. Leuven/Amersfoort: Acco.

BIBLIOGRAFIE

- BERTELS, K. & E. FAUCOMPRET (1986), 'Karl Polanyi en het ontstaan van de markteconomie', *Streven*, okt.: 24-32.
- BOVENBERG, A.L. & F. VAN DER PLOEG (1995), 'Het basisinkomen is een utopie', pp. 177-181, in: MARX I. (samensteller), (1996) *Naar een nieuw sociaal contract*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- CASTEL, R. (1995), *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Fayard; 490p.
- CLAES, R. (1995), *Betekenis en waarde van werken*. Brussel: Koning Boudewijnstichting; 93p.
- COOLS, J. P. (1990), 'De plaats van de markt in de samenleving. Polanyi's bijdrage tot een actuele discussie', *Streven*, mar.: 505-515.
- DE VROOM, B. (1990), 'Afscheid van de arbeidssamenleving?', pp. 45-68, in: SCHUYT, K. & R. VAN DER VEEN, *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- DE WITTE, H. (1992), *Tussen optimisten en teruggetrokkenenen. Een empirisch onderzoek naar het psychosociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Weractie in Vlaanderen*. Leuven: HIVA/KUL; 152 p.
- ELCHARDUS, M. & I. GLORIEUX (1995), *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*. Brussel: VUBpress/Koning Boudewijnstichting; 126 p.
- ENGBERSEN, G. & VAN DER VEEN (1992), 'De grote gevaren van de grote gebaren. Over de onbedoelde gevolgen van sociale zekerheid', *Beleid en maatschappij*, (5): 266-279.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1991), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press. 248 p. (tot p. 54)
- EUROSTAT (1996), *Cijfers en feiten. Een statistisch portret van de Europese Unie*. 28p.
- FEDERAAL MINISTERIE VAN TEWERKSTELLING EN ARBEID (1997), *Het federaal werkgelegenheidsbeleid. Evaluatierapport 1997*. 192 p.
- GAULLIER, X. (1995), 'Pluriactivité à tout age', *Esprit*, dec.: 9-31.
- GLORIEUX, I. (1995), *Arbeid als zingeving*. Brussel: VUBpress; 214 p.
- GORZ, A. (1992) 'On the Difference between Society and Community, and Why Basic Income Cannot by Itself Confer Full Membership of Either', pp. 178-184, in: VAN PARIJS, P., (ed.), *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. London/New York: Verso.
- HABERMAS, J. (1986), 'Leefwereld en systeem', pp. 148-167, in: HABERMAS, J., (1989) *De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen*. Amsterdam: Boom.
- HOLDERBEKE, F. & K. TIMMERMAN (1996), 'De Vlaamse arbeidsmarkt opnieuw doorgelicht', *Nieuwsbrief van het Steunpunt WAV*, 6(3): 81-86.
- JAHODA, M. (1979), 'The impact of unemployment in the 1930s and the 1970s', *Bulletin of the British Psychological Society*, (32): 309-314.

- KERKHOFS, J., K. DOBBELAERE & L. VOYÉ (1992), 'Een poging tot zelfkennis', pp. 7-18, in: KERKHOFS, J., K. DOBBELAERE & L. VOYÉ, *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*. Tielt: Lannoo.
- KORTHALS, M. (1989), 'De onoverzichtelijkheid van Habermas'oeuvre', pp. 7-27, in: HABERMAS, J., *De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen*. Amsterdam: Boom.
- KROFT, H., G. ENGBERSEN & K. SCHUYT (1989), *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de leefwereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese; 380 p.
- LAFARGUE, P. (1921), *Le droit à la paresse. Réfutation du "droit au travail" de 1848*. (Oorspr. 1883); Paris: Librairie de "L'Humanité"; 40 p.
- LAVILLE, J.-L. & B. PERRET (1995), 'Le tournant de la pluractivité', *Esprit*, dec.: 5-8.
- MEDA, D. (1995), 'La fin de la valeur "travail"?', *Esprit*: aug.-sept.: 75-93.
- MOK, A.L. & W. VAN GOETHEM (1992), 'Werken in de prestatie maatschappij', pp. 69-91, in: KERKHOFS, J., K. DOBBELAERE & L. VOYÉ, *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*. Tielt: Lannoo.
- NIS (1970), *Statistisch jaarboek voor België. Boekdeel 90*.
- NIS (1975), *Statistisch jaarboek van België. Boekdeel 95*.
- NIS (1994), *Statistisch jaarboek van België. Boekdeel 112*.
- OFFE, C. (1991), 'Een ontwerp voor een niet op produktiviteitsgroei gericht beleid', *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, (2): 95-109.
- POLANYI, K. (1944), *The Great Transformation. The Political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press; 315 p.
- ROSANVALLON, P. (1995), *La nouvelle question sociale. Repenser l'Etat-providence*. Paris: Editions du Seuil; 223 p.
- STUURGROEP STRATEGISCH ARBEIDSMARKTONDERZOEK (met medewerking van Steunpunt WAV) (1996), *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 1996*. Leuven: Steunpunt WAV.
- STUURGROEP STRATEGISCH ARBEIDSMARKTONDERZOEK (met medewerking van Steunpunt WAV) (1997), *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 1997*. Leuven: Steunpunt WAV.
- STUURGROEP STRATEGISCH ARBEIDSMARKTONDERZOEK (met medewerking van Steunpunt WAV) (1998), *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 1998*. Leuven: Steunpunt WAV.
- TÖNNIES, F. (1963), *Community & Society*. (Oorspr. titel: *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887)); New York: Harper Torchbooks; 398 p.
- VAN STEENBERGE, J., KLOSSE, S. & H. VANDIJK (1995), *Niet-arbeid? Wel arbeid!* Brussel: Koning Boudewijnstichting; 61 p.
- VANDERWEYDEN, K. (1997), *Op de tweesprong. Naar een heroriëntatie van arbeid en de economische sfeer*. Antwerpen: UIA; ongepubliceerde eindverhandeling; 146 p.

-
- VAN TRIER, W. (1993), 'Volledige werkgelegenheid, het dilemma van de vakbeweging en het basisinkomen', pp. 341-368, in: BOEY, K., T. VANDEVELDE & J. VAN GERWEN, (eds.) *Een prijswaardige economie: een ethische visie*. Antwerpen: UFSIA Centrum voor ethiek/HBK.
- WEYNS, W. (1995), 'Het 'meervoudig individu'. Een essay over zelfbeschikking in de postmoderniteit.', *Tijdschrift voor Sociologie*, 16(4): 363-375.

